

ԱՐՇԱԿ ԶԱՄԱԼԵԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՐ

(Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՄԱՀԻԱՆ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)

Տխրողունները երբեմն զարմանալի պատմութիւններ ունին:— Զայրոյթի մի վայրկեանին, կիսահեղինական եղանակով, Յովհ. Թումանեանը իր վրա առաւ ամենայն հայոց բանաստեղծի տխուրոսը*) եւ այլ եւս չկարողացաւ դուրս դալ նրա տակից: Սկզբում նա բարկանում էր, երբ մենք նրան, «Հորիզոն»ի խմբագրատանը, կատակով ամենայն հայոց բանաստեղծ էինք կանչում. բայց վերջը, երբ ամէն կողմից սկսեցին այդ տխրոսով վրա տալ՝ նա վարժեց, երեւի զգալով, որ «ամենայն հայոց բանաստեղծ» յորջորջման մէջ կատակից աւելի մի բան կար ամենքիս համար:

Եւ, իրօք, մեր համոզմունքով, այդ տխրոսով վայելում էր Թումանեանին ըստ ամենայնի:

Ամենայն հայոց բանաստեղծ էր նա նախ եւ առաջ այն պատճառով, որ մեր բանաստեղծներից ոչ մէկը չէ կարողացել խտացնել իր քերթածներին մէջ հայ ժողովրդի լաւ ու վատ բարքերը, արամադրութիւնները եւ ձգտումները այնպիսի լրութեամբ, ինչպէս այդ արեւ է Թումանեանը իր բաղմալար քնարով:

Ամենայն հայոց բանաստեղծ էր նա իր քերթողական շունչի լայնութեամբ եւ իր արւեստի պարզութեամբ, նրբութեամբ եւ կատարելութեամբ: Մեր քննադատներից ոմանք ժամանակին մատնանել են եւ այսօր էլ մատնանում են Թումանեանի երկերի մէջ երեւցած այս կամ այն թերութիւնը: Բայց, նրանք բոլորն էլ, մէջն առնելով եւ խիստ զժարահաճները, ստիպւած են խոստովանել, որ Թումանեանի ստեղծագործութիւնները, իրենց ամբողջ քանակով, եղակի տեղ են զբաղում մեր բանաստեղծական գրականութեան անդատանում:

*) Պատմութիւնը հետեւեալն է. 1915ին էլմիածնում մի վէճ է ծագում Գեորգ. Կաթողիկոսի եւ Յ. Թումանեանի միջեւ՝ տեղական զաղթականների վեհաբանի կիսաւարտ նոր շէնքում տեղաւորելու խնդրով: Կաթողիկոսը, որ լսել անդամ էր ուզում այդ մասին, իր խօսքն արժէքներու համար, բացաղանջում է. — «Վերջապէս, ես ամենայն հայոց կաթողիկոս եմ»: — «Վերջապէս, ես էլ ամենայն հայոց բանաստեղծ եմ», բորբոքւած վրա է բերում Յ. Թումանեանը, որին կատաղեցրել էր կաթողիկոսի վերաբերմունքը դէպի վանքի բակում եւ Վաղարշապատի փողոցներում թափթիւած՝ զաղթականները: Այս վէճը շուտով լայն հասարակութեան սեփականութիւն դարձաւ, եւ «ամենայն հայոց բանաստեղծ» տխրոսը մի տեսակ ժողովրդականացաւ:

Վերջապէս, ամենայն հայոց բանաստեղծ էր Թումանեանը իր աննախընթաց ժողովրդականութեամբ: Մանկական աշխարհում նա մոռացնել տւեց Ղազարոս Աղայեանին եւ ուրիշներին: Կիսա-դրուգէտ ժողովրդական գանդաճների մէջ, ոչ մի հայ բանաստեղծ այնքան խորացւած, հասկացւած եւ գնահատւած չէ, ինչքան Թումանեանը: Գրական ճաշակ ունեցող հասարակութեան մէջ եւս նա մեր ժամանակակից ամենամեծ հայ բանաստեղծի հռչակն ունի: Վալերի Բրիւսովը, համաշխարհային պատերազմից առաջ, պընդում էր նոյն իսկ, թէ Ռուսաստանի այն ժամանակակից բանաստեղծներից ո՛չ մէկը չէր կարող մրցել Թումանեանի հետ: Մինչեւ անգամ մեր կոմունիստները, որոնք, ինչպէս կը տեսնենք, չափազանց շատ պատճառներ ունեն դուրս նետելու Թումանեանի երկերը իրենց մատենադարաններից եւ մոռացութեան տալու հեղինակին՝ ստիպւած են տեղի տալ նրա տաղանդի մեծութեան եւ ժողովրդականութեան առջեւ...

Սակայն, Թումանեանը ոչ միայն իբրեւ գրող, այլ եւ իբրեւ անձնաւորութիւն խիստ հետաքրքրական մի տիպ է ներկայացնում: Վստահօրէն կարելի է ասել, որ նրան անձնապէս ճանաչողները, եւ նոյն իսկ ոչ միայն լաւ կողմից ճանաչողները, նրա մահւան մէջ ողորցելն ոչ միայն առաջնակարգ բանաստեղծի, այլ եւ մի վերին աստիճանի ինքնատիպ մարդու անհետացումը մեր հանրային կեանքի ասպարէզից:

Դրա համար էլ կարելու էր նկատուի, մեր մեծ բանաստեղծի մահւան տաճամեակի առթիւ, մի քանի ծանօթութիւններ տալ արտասահմանի հայութեանը՝ նրա նկարագրի մասին:

Ասում ենք մի քանի ծանօթութիւններ, որովհետեւ մեր ձեռքի տակ չունենք անհրաժեշտ նիւթերը՝ Թումանեանի գիմագծութիւնը լրիւ կերպով կատարելու համար: Ստիպւած ենք սահմանափակել գլխաւորապէս մեր անձնական յիշողութիւններով եւ ապա՝ մի քանի կցկտուր նիւթերով, որոնք, Պ. Մակինցեանի ստորագրութեամբ, լոյս տեսան, սրանից մի քանի տարի առաջ, «Նոր Ուղի» հանդէսում:^{*}

Սակայն, կարծում ենք, որ մեր սահմանափակ նիւթն եւս բաւական է ամենայն հայոց բանաստեղծի մասին տարածւած թիւր մտքերը ջրելու եւ նրա դէմքը, իր կարեւոր գծերով, ընթերցող հասարակութեանը ներկայացնելու համար:

Թումանեանը, զսպւած պաճանքի զգացմունքով, ասում էր յաճախ, թէ ինքը Մամիկոնեան իշխանների շառաւիղներից է: 1894ին Թիֆլիսում լոյս տեսած «Հորիզոն» զրական հանդէսի մէջ, «Քաջերի կեանքից» յօդւածում, նա գրում է, որ իրենց տոհմը հին աղնական տոհմերից մէկն է: Այդ հին աղնական տոհմը, ըստ Թումանեանի ենթադրութեան, սերում է այն Մամիկոնեաններից, որոնք 10րդ դարում, պոկւելով Տարօնից՝ եկան հաստատուեցին Լոռու Դսեղ գիւղում:

Մի օր, երբ «Հորիզոն»ի խմբագրատանը այս մասին նորից խօսք բացւեց՝ ասացի.

^{*}) Տե՛ս «Նոր Ուղի», 1929 № 2-3. էջ 185—206

— Մամիկոնեան իշխանների հաստատուելը Դսեղում փաստ է՝ վկայած դիւղի գերեզմանաքարերով, Մամիկոնեան տոհմի յիշատակին կանգնեցրած գեղեցիկ խաչքարերով եւ Բարձրաքաչ ս. Գրիգոր վանքի աւերակներով: Բայց ինչի՞ վրա ես հիմնում պնդելու համար, թէ ձեր տոհմը կապ ունի այդ իշխանների հետ:

— Առաջինը, պատասխանեց Թումանեանը, մեր ընտանիքի մէջ մնացած աւանդութիւններն Վրա: Իսկ երկրորդը՝ այս ամառ համեցիր Դսեղ ինձ հիւր եւ ինքդ կը տեսնես:

Նոյն ամառը Ն. Աղբալեանի եւ Վ. Քրմոյեանի հետ մի քանի օրով հիւր էինք Թումանեանի մօտ Դսեղում: Նա մեզ տարաւ դիւղի պատմական գերեզմանատունը եւ, ի միջի այլոց, ցոյց տւեց մի տապանաքար, որի վրա Մամիկոնեան իշխանը միաժամանակ եւ Տէրանց իշխան էր կոչւում:

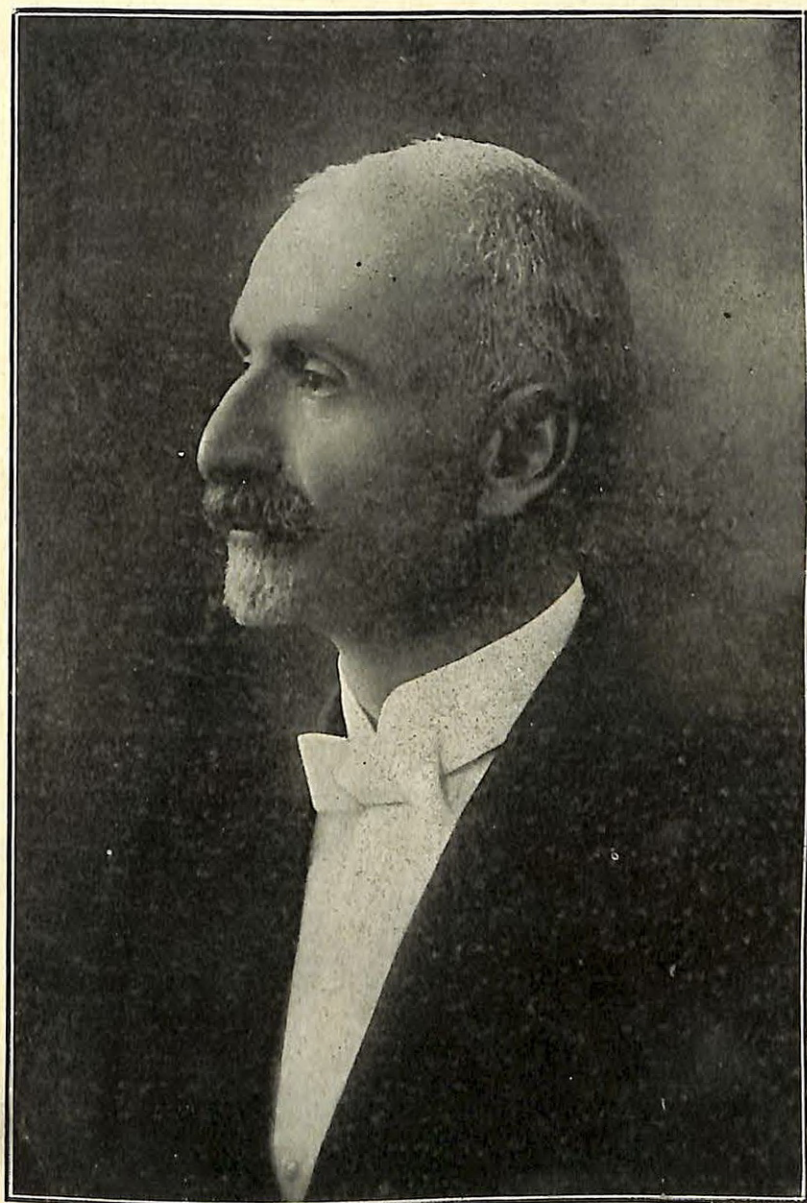
— Այս հօ տեսա՞ր — դարձաւ նա ինձ՝ յիշեցնելով մի քանի չաբաթ դրանից առաջ տեղի ունեցած վերոյիշեալ խօսակցութիւնը — դէ, հիմա զնանք դիւղը, եւ հարցրու ում կուղես. ամենքն էլ քեզ կասեն, որ մեր տունը Տէրանց տուն է կոչւում:

Թէ որքա՛ն համոզեցուցիչ էր Թումանեանի պատճառաբանութիւնը իր ազնւական ծագման մասին — այդ մի կողմ ենք թողնում: Կարեւորն այն է, որ նա իրեն Մամիկոնեան պալապատ էր նկատում եւ հպարտ էր դրանով:

Հպարտ էր նա առանձնապէս իր պապերից մէկով — Յովսէփ Մեհարաբեան Թումանեանով, որին խաչատուր Աբովեանը հետեւեալ տողերն է նւիրում «Վէրք Հայաստանի»ի մէջ.

«Սարերի, ձորերի միջում մեծացած, դաղանի ու հարամու արիւնը թափելով էր նրա ոսկորները հաստացել: Երկու տղամարդ նրա մէջքը չէին կարող խտտել, հինգ մարդ նրա մէկ ձեռքը չէին կարող ոլորել, նրա գլուխը մէկ օր չէր ցաւել: Կերածը՝ մեղր ու կարագ էր, հաղածը՝ շալ, կոխածը՝ ծաղիկ ու չիման, աղբիւրների վրա, մէջի միջումն էր նա օրօրոցումը աչքը բաց արել: Նրան ի՞նչ կը դիմանար: Աժգահա ու ոչ տղամարդ:

«Վաթսուն ջանից աւելի՛ հոգի՛ հարս, փեսայ, թոռը, ծոռը առաւօտը նրանց տանիցը դուրս էին դալիս, բիգունը մթանը նրանց օճորքի տակին քնում, ու նրանց հարիւր տարեկան հէրը դեռ երեկոյեան երեխի պէս՝ բեխերն ոլորում, միռուըը սանդղում, փափախը կոտրում նրանց հետ՝ պար դալիս — պար դալի, խաղալիս — խաղում, սաղ ածելիս շատ անգամ ինքը սաղը ձեռներից խլում, ածում, խաղում, քսան տարեկանի պէս ձիու վրա նստում, սապարը դցում ու սարերում, ձորերում, չաղրի տակին՝ պարզկա դիչերը — որդւոցն իրան արած քաջութիւնները, լուրջունց տղամարդութիւնը, հին-հին բաներից, լազուց, թուրքից հազար բաներ պատմում»:

ՅԵՐԶԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

494-2001

Թումանյանի ասելով՝ այս Յովակիմի մօտ ոչինչ մարդ է եղել Աբովյանի հերոսը՝ Աղասին:

Սակայն, այս տոհմական հպարտութիւնը Թումանյանի մօտ չէր արտայայտուում ազնական դուռըութեամբ, որ յաճախ կարելի էր տեսնել, օրինակ, Ղարաբաղի մէլիքների նոյն իսկ կրթւած ժառանգների մօտ: Թումանյանը շատ ժողովրդական կամ ընկերական մարդ էր. մեծի հետ՝ մեծ, փոքրի հետ՝ փոքր եւ ամենքի հետ խոնարհ ու սիրալիր: Նրա տոհմական հպարտութիւնը սնունդ էր տալիս այլ տրամադրութիւնների:

Սրանցից առաջինը հայրենասիրութիւնն էր, որով, ինչպէս յայտնի է, Մամիկոնեան տոհմը այնքա՛ն փայլել է մեր պատմութեան մէջ:

Թումանյանը հայրենասէր էր բառիս լաւագոյն իմաստով: Հայի Հայրենիքը, հայ ժողովուրդը իբրեւ ազգային ուրոյն հաւաքականութիւն, հայկական հանճարի հին արտագրութիւնները, մեր ազգային մշակոյթի ներկան ու ապագան անխղելիօրէն կապւած էին նրա հոգու հետ: Անկեղծօրէն հրճուած էր, երբ մի լուսաւոր բան էր յայտնադործում մեր անցեալի կամ ներկայի մէջ եւ խորապէս ցաւում մեր հին ու նոր կեանքի յոռի կողմերի վրա:

Այս հայրենասիրութիւնը պղատնական չէր, այլ խիստ գործօն. որովհետեւ նա խթանում էր շարունակ հանրային դործ կատարելու մի տրամադրութեամբ, որ խիստ տիրական էր Թումանյանի մէջ եւ նրա նկարագրի երկրորդ յատկանշական գիծն էր կազմում: Հակառակ մեր բազմաթիւ գրողների, որոնք, քաջւած հանրային դործերից, սիրում էին անձնատուր լինել գրչին ու թղթին, Թումանյանը ամէն առթիւ նետում էր հասարակական կեանքի եւ ու զեռի մէջ եւ մինչեւ անգամ յաճախ ինքն էր առիթներ ստեղծում հանրային դործերով պարապելու համար: Ինչպէս ամենքը, նոյնպէս եւ ինքը Թումանյանը քաջ գիտէր, որ այս դործերը վնասում են իր դրական աշխատանքներին. բայց հանրային դործի ջիղը նրա մէջ աւելի զօրեղ էր, քան գրողի աւիւնը:

Հայ ազատագրական շարժումները 90ական թւականների վերջերից սկսում են ծաւալել Կովկասում. Թումանյանը նրանց մէջն է: Եկեղեցական կալւածների բռնադրաման եւ հայ-թաթարական կռիւների ժամանակ, մենք տեսնում ենք նրան խիստ գործօն դերի մէջ: 1912ին Թիֆլիսում կազմուած է Աղգային Բիւրօ թիւրքահայ ժողովրդի քաղաքական պահանջները պաշտպանելու համար՝ Թումանյանը անդամ է Աղգային Բիւրօին: Համալսարանային պատերազմի սկզբին առաջանում են հայ-կամաւորական շարժումները՝ Թումանյանը նրանց մէջն է յորդորողի եւ խրախուսողի դերում: 1915ին, ռուսական զօրքերի նահանջի հետեւանքով, Վասպուրականի եւ Տուրուբերանի աղէտահար ժողովուրդը թափում է Արարատեան դաշտը՝ Թումանյանը իբրեւ առաջիններից մէկը՝ նետում է քօլերայով ու բժաւոր տիֆով վարակւած այդ գաղթական բազմութիւնների մէջ՝ նրանց ցաւերն ամոքելու համար: Զինադադարից յետոյ, Թիֆլիսում կազմուած է հայկական մի նոր Բիւրօ՝ որոշելու համար, թէ ի՛նչ վնասներ

է կրել անդրկովկասեան հայութիւնը թիւրքական արշաւանքներից, եւ մենք տեսնում ենք Թումանեանին այդ Բիւրօի նախագահի պաշտօնում: Հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ, Թումանեանը ոտ-ձեռ ընկած աշխատում է օր-առաջ վերջ տալ ընդհարումներին: Թիւրքական երկրորդ արշաւանքի ժամանակ (1920) նա կենդանի աջակցութիւն է ցոյց տալիս այն բոլոր գործիչներին, որոնք Վրաստանում հայ կամաւորներ էին ժողովում Հայաստանի բանակին ուժեղացնելու համար: Փետրւարեան ժողովրդական ապստամբութեան ժամանակ, նա շտապում է Հայաստան՝ պայքարող կողմերի կրքերը հանգստացնելու եւ խաղաղութիւնը վերականգնելու համար: Վերջապէս, խորհրդային իշխանութեան օրով, երբ հարկ է տեսնում արտասահմանի հայութեան մէջ օժանդակութիւն կազմակերպել սովահար Հայաստանի օգնութեան համար, Թումանեանը, չնայած իր հիւանդոտ վիճակին, ստանձնում է Հայաստանի Օգնութեան կոմիտէի նախագահութիւնը եւ համապատասխան առաքելութեամբ դալիս արտասահման:

Բացի այս կարգի գործերից, Թումանեանը կենդանի հետաքրքրութիւն ունէր եւ դէպի մեր ազգային-մշակութային ձեռնարկները — մամուլ, դպրոց, կրթական-բարեխիտական ընկերութիւններ եւն: Յիշատակութեան արժանի են, մասնաւորապէս, նրա թափած ջանքերը՝ Հայ Գրողների Ընկերութիւնը կեանքի կոչելու եւ պահպանելու համար: Նրա նպատակն էր այս ընկերութեան միջոցով ապահովել ապագան հայ գրականութեան, որ նա մեր ազգային մշակոյթի հիմքն ու թաղեւտակն էր համարում միաժամանակ:

Բոլոր այս մատնանշումները դեռ եւս լրիւ պատկերը չեն տալիս այն աշխատանքների, որոնց մէջ արտայայտւել են Թումանեանի հայրենասիրական եւ հանրային գործչի տրամադրութիւնները: Բայց դրանք էլ բաւական են՝ դադափար տալու համար այդ արամադրութիւնների ուժգնութեան մասին:

Սակայն, Թումանեանի հայրենասիրութիւնը ոչ մի առնչութիւն չունէր թիւ ազգայնականութեան կամ շփոխիդի հետ: Նա բարեացակամ վերաբերմունք ունէր դէպի բոլոր ժողովուրդները եւ խորապէս վրդովւում էր ո՛րեւէ ժողովրդի վերաբերմամբ կատարւած անարդարութեան դէմ:

Մասնաւորապէս բարեացակամ էր նրա վերաբերմունքը դէպի մեր հարեւան ժողովուրդները, որոնց ճակատագրին նա սերտօրէն կապւած էր համարում հայ ժողովրդի բախտը: «Տուտուց վրացի կամ տդէտ թաթար ենք ասում ու անցնում, չմտածելով, որ առանց վրացու եւ թաթարի բարեկամութեան ու գործակցութեան մենք ո՛չ հանդիստ օր կարող ենք ունենալ եւ ոչ բարդաւաճում» — ասում էր նա այն օրերին, երբ Թիֆլիսում հայերի ու վրացիների կրքերը շատ բորբոքւել էին, անդրկովկասեան պոլիտեխնիկումի վայրի ընտրութեան խնդրով:*)

*) Վրացիք պահանջում էին, որ այդ բարձրագոյն մասնագիտական

Եւ, մեր հարեւանները հետ մերձեցում ու բարեկամութիւն հաստատելու համար, Թումանեանն աշխատում էր մեծ անկեղծութեամբ եւ եռանդով:

Վրաց գրողներէից եւ մտաւորականներէից շատերը հետ նա լաւագոյն յարաբերութիւնները մէջ էր եւ աշխատում էր, որ այդ լաւ յարաբերութիւնները երկուստեք ընդհանրանան: Հայ-վրացական վէճերի գլխաւոր պատճառը նա տեսնում էր փոխադարձ անհասկացողութեան մէջ եւ սրա մեղքը վերագրում էր, ամենից առաջ, երկու կողմի մտաւորականներին: Հայ-վրացական մերձեցման եւ դորձակցութեան ջերմ կողմնակիցներէից մէկի՝ պ. Դիասամիճէի՝ տանը 1913ի աշնանը կայացած մի հաւաքոյթի ժամանակ, նա դառնօրէն դանդաղութեամբ էր, որ հայ եւ վրացի մտաւորականները յաճախ եռանդ չեն խնայում ուսումնասիրելու ոչ միայն ռուս այլ եւ չա՛տ աւելի հեռաւոր ժողովուրդները մշակութային եւ քաղաքական կեանքը, մինչդեռ անմիջական հարեւանի կեանքին ու ձգտումներին մնում են կատարելապէս անհաղորդ:

Այս անպատեհութեան դէմ պայքարելու համար էր, որ Թումանեանը Հայ Գրողների դրական-գեղարեւեստական երեկոյթներէից մի քանիսը յատկացրեց վրացական գրականութեանը եւ երաժշտութեանը: Գլխաւոր դերակատարներն այդ երեկոյթներում վրացիներն էին:

1918ի հայ-վրացական զինեւ ընդհարումը չմեցրել էր Թումանեանին բառիս բուն խմաստով: Նա գիտէր, որ մեր զօրքերը դէնք էին բարձրացրել վրացիների դէմ՝ վերջիններիս կողմից բռնադրաւած Լոռին, որի համար ինքը պաշտամունքի զգացմունք ունէր, Հայաստանին վերադարձնելու համար: Նա չէր ժխտում նաեւ, որ վրաց կառավարութիւնը, իր վրդովեցուցիչ ոտընձգութիւններով, համբերութիւնից հանել էր հայ ժողովուրդը: Այնուամենայնիւ, նա չէր ներում Յ. Քաջազնունուն, որ կուէի հրաման էր տւել մի երկրի դէմ, որի հետ Հայաստանը տասնեակ դարերով ապրել է խաղաղութեան եւ բարի հարեւանութեան մէջ: Որովհետեւ ես էլ, իրեւ Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ, նոյն տեսակէտն ունէի հայ-վրացական ընդհարման մասին, ուստի Թումանեանը այդ օրերին դրեթէ ամէն երեկոյ եւ առաւօտ ինձ մօտ էր գալիս զանազան առաջարկներով եւ թելադրութիւններով՝ թշնամական դորձողութիւնները ժամ-առաջ կանգնեցնելու մասին: Այս ուղղութեամբ Թումանեանը աշխատանքներ էր կատարում նաեւ վրաց մտաւորականների շրջանում, սակայն, դժբախտաբար, վերջիններս այդ օրերին զգալիօրէն վարակած լինելով վրաց կառավարութեան ներարկած ազգայնական թոյնով՝ ընդառաջ չէին գնում նրա հաշտարար ձգտումներին:

Կովկասեան Թաթարների հանդէպ, Թումանեանին այս բարի-դրացիական տրամադրութիւնը ակընբախօրէն արտայայտուեց

Դարոյցը չինի Օրթաճալա կոչած վրացական Թաթամասում, իսկ հայերն ուղում էին, որ նրան տեղ յատկացւի հայկական Հաւարարում:

հայ-թաթարական ընդհարումների առթիւ: Նա խորապէս դատաւարտում էր այս ընդհարումները եւ բախում բոլոր դռները՝ նրանց առաջն առնելու համար: Տեսնելով, սակայն, որ կռիւներն ու վայրագութիւնները ծաւալում են տարերային թափով, թումանեանը իր ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց Լոռու վրա: Նրա բռնուց ցանկութիւնն էր, որ իր հայրենի գաւառը դռնէ գերծ մնայ ընդհարումների պատուհասից: Լոռում իր կատարած դերի մասին նա, 1906ի գարնանը, գրում է իր բարեկամներին մէկին.

... «Շատ լաւ գիտէի, որ խառնակութիւններ են պատահելու: Գիտէի, որ մեր գաւառում անիշխանութիւն եւ ամէն անկարգութիւն կարող է լինել, եւ ես շատ պէտք էր գամ. — բայց պատահածն իմ սպասածից էլ աւելի՛ եղաւ...

«Ես, ինչպէս ասի, յանկարծ այդքան մեծ պաշտօնի*» մէջ յայտնւելով եւ ձեռքիս ունենալով ուժ — ամէն ջանք գործ եմ դրել մեր գաւառներում խաղաղութիւնը պահելու եւ կոտորածների առաջն առնելու: Եւ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականութեան մէջ մի որեւէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներեւ կարողացայ իրար դէմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատեան դնել տալ եւ շատ ու շատ անմեղների ագատել այս գաւառական կոտորածից»:**)

Տաքարիւն լուսեցիները մէջ այն օրերին այսպիսի մի խաղաբարբ դեր ստանձնելու համար մարդ պէտք է թումանեանի պէս հեռու լինէր ազգայնական ատելութիւններից...

Սակայն, կայ մի ազգ, որի դէմ թումանեանը լցած էր եւ մինչեւ վերջը լցած մնաց ատելութեան թոյնով: Դա թիւրք ազգն էր: Թիւրքին նա մարդ չէր համարում, այլ «մարդակերպ գաղան»՝ անընդունակ ո՛րեւէ մարդավայել քաղաքակրթութեան: Այս անընդունակութեան ամենապերճախօս ֆակտը թումանեանը տեսնում էր այն փաստի մէջ, որ թիւրք ժողովուրդը դարեր չարունակ անընդհատ չլիման մէջ լինելով քաղաքակրթ ազգերի հետ՝ չկարողացաւ այլ բան իւրացնել նրանից, բայց եթէ թալանելու, աւերելու եւ կոտորելու արհեստը: — Վայրենի հոնը հոնդարահան տափաստաններում եւ ֆինլանդական ժայռերի մէջ

*) Այդ անիշխանութեան օրերին, թումանեանը Լոռւ գարձել էր քաղաքացիական եւ զինւորական դիկտատոր: Ժողովուրդը նրան վերաբերում էր իբրեւ «գեներալ զուլէրնատորի» (ընդհանուր նահանգապետ) եւ մինչեւ իսկ իբրեւ «թաղաւորի»:

**) Տես «Նոր Ուղի», 1929 № 2-3. էջ 198-199:

մարդ ղարձաւ, իսկ Բոսֆորի գեղածիծաղ ափերին հաստատուած եւ յոյն-հռոմէական կուտուրայի ամենափայլուն յիշատակարաններով շրջապատուած թիւրքը էլի էն բարբարոս թիւրքը մնաց — ասում էր նա յաճախ:

Բուռն ատելութեամբ էր արտայայտում Թումանեանը թիւրքերի մասին մանաւանդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած հայկական կոտորածների առթիւ:

Լաւ յիշում եմ հետեւեալ դէպքը:— 1915ի ամառը, Սասունի մարտիկների կողմից Թիֆլիս ղրկւած Մարտիրոս Վարժապետը Աղզային Բիւրօի մէկ նիստին կուողների վիճակի մասին զեկուցում տալով, ի միջի այլոց, պատմում էր եւ կոտորածների մասին: Այդ ժամանակ մենք արդէն դիտէինք, որ թիւրքահայաստանում տեղահանութիւններ ու ջարդեր են եղել, բայց նրանց ծաւալի եւ ձեւերի մասին որոշ դադափար չունէինք: Մարտիրոս Վարժապետը շատ հանդիստ ձեւով խօսում էր կտրւած կուսական ստինքների, սրտոսած արգանդների եւ այլ դարհուրելի խժդոհութիւնների մասին, որոնց ականատես էր եղել իր երկարատեւ թափառումների ընթացքին՝ Սասունից մինչեւ ուսական ռազմադիժը հասնելը: Ամենքս ցնցւած էինք. իսկ Թումանեանի դէմքը սպիտակ ծեփի դոյն էր առել: Երբ Մարտիրոս Վարժապետը սկսեց պատմել, թէ ինչպէս մէկ հայ կնոջ ստիպել էին խմել սեփական դաւակի արիւնը սուլթանի կենացը՝ Թումանեանը ելաւ տեղից եւ դողդոջ քայլերով մեկնեց նիստից: Մի ամբողջ շաբաթ նա հիւանդ էր: Այս դէպքի ազդեցութեան տակ է դրւած նրա մի ոտանաւորը, որից յիշողութեանս մէջ մնացել են միայն վերջին երկու տողերը.

Եւ մարդն ամաչի շնից ու գէլից,
Որ մարդ է ծնած իրեն նմանից...

Ոտանաւորի իմաստն այն էր, որ եթէ թիւրքը իր կատարած անլուր դադանութիւններից յետոյ եւս մարդ պիտի համարուի, ապա կը նշանակէ, որ մարդը չնից ու դայլից էլ ստոր մի արարած է...

Թիւրքի հանդէպ ունեցած այս ատելութիւնը որոշիչ դեր էր կատարում Թումանեանի կուսակցական նախասիրութիւնների եւ քաղաքական հակումների մէջ:

* * *

Թումանեանը մինչեւ Դաշնակցութեան դատի վերջը պաշտօնապէս համարւում էր դաշնակցական: Թէ երբ է մտել նա մեր

կուսակցութեան մէջ — ինձ յայտնի չէ: Սակայն, դիտեմ, որ նա 1905ի Կովկասեան առաջին Ռայոնական ժողովին (ապրիլ) մասնակցում էր իբրեւ թիֆլիսի, կամ «Մեծ Քաղաքի» Կենտրոնական Կոմիտէի անդամ:

Թէեւ այդ ժամանակները ես բոլորովին նորընծայ էի Դաշնակցութեան մէջ, բայց եւ այնպէս տեսնում էի, որ Թումանեանի կուսակցական լինելը միանգամայն թիւրիմացութիւն է: Օրակարգի վրա դուած ծրագրային եւ կազմակերպական այնքան լուրջ խնդիրները նրան բնաւ չէին հետաքրքրում: Նա կարծէք չէր էլ հասկանում դրանց իմաստը: Այսպէս, օրինակ, նա ժպտալով «ձայն տւեց», որ Դաշնակցութիւնը Կովկասում սոցիալիստական սկզբունքներով դասակարգային սլայքար սկսի, որովհետեւ Ն. Աղբալեանը, որ Թումանեանի մօտ էր նստած, «զօռով» բարձրացրեց նրա ձեռքը... Սա կատակ չէ, այլ փաստ:

Միակ խնդիրը, որ նրան զբաղեցնում էր այդ ժողովում՝ դա հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան խնդիրն էր: Բայց այստեղ էլ նա այնպիսի մի դիրք էր բռնում, որի հետ մեր այն ժամանակաւ ըմբռնողութիւններն ու զգացողութիւնները հաշտել չէին կարող:

Դաշնակցութիւնը արդէն բացայայտ սրայքարի ճակատ էր պարզել ցարիզմի դէմ: Եկեղեցական կալաճների բռնադրաման առթիւ տեղի ունեցած խաղաղ եւ զինւած ցոյցերին յաջորդել էին ահաբեկչական լայնածաւալ դործողութիւններ, որոնք սարսափի էին մատնել կովկասեան իշխանաւորներին՝ փոխարքայից սկսած մինչեւ յետին ոստիկանը: Միւս կողմից՝ ռուսական յեղափոխութիւնը օր աւուր ուռճանում էր ահաւոր չափերով: Այս կացութիւնից տրամաբանական անհրաժեշտութեամբ բխում էր, որ Դաշնակցութիւնը ամբողջ հողով փարի ռուսական յեղափոխութեանը եւ իր ուժերի չափով աշխատի արագացնել ցարիզմի անկումը: Ժողովի մեծամասնութիւնը այսպէս էլ տրամադրւած էր:

Սակայն, Թումանեանը վտանգ էր տեսնում սրա մէջ: — Բազւի մայթերի վրայից դեռ չէ ցամաքել հայկական արիւնը, հայ-թաթարական շրջանները չորացած ծղօտի պէս մի կայծի են սպասում բոցավառելու համար, իսկ դուք ինչի՞ վրա էք — ասում էր նա: Նրա միտքն այն էր, թէ ռուս յեղափոխականների վրա յոյս դնելով կովկասեան իշխանութիւնը թուլացնելը մեզ համար վտանգաւոր է: — Ի՞նչ դիտէք, որ վաղը էլի էդ իշխանութեան փեշից չաչտաք է բռնենք, մեր ժողովուրդը թաթարական յարձա-

կոմաների դէմ պաշտպանելու համար, բացառանշում էր նա բորբոքած:

Թումանեանի այս ելոյթը վրդովմունք էր պատճառում ժողովականներից շատերին, մանաւանդ այն պատճառով, որ նա, ուսական յեղափոխութեան հետ կապած մեր յոյսերը ծաղրելիս, արհամարհական արտայայտութիւններ էր անում ուսս յեղափոխականների հասցէին: Առանձնապէս վրդոված էր նրա դէմ բժ. Յովսէփ Տէր-Դաւթեանը, որ շարունակ խանդարում էր նրա ճառը՝ իր կցկտուր բայց հատու բացառանշութիւններով, մինչեւ որ Թումանեանը ստիպւած եղաւ ընդհատել իր ճառը եւ ասել Տէր-Դաւթեանին.

— Յովսէփ, էդ չեղաւ. ես էստեղ խօսք եմ խօսում, իսկ դու էդտեղ շարունակ բռնիք*) ես անում...

Իր այս ըմբռնումներով Թումանեանը չէր կարող մեծ դեր կատարել Դաշնակցութեան մէջ հետագայ տարիների յեղափոխական թոհ ու բոհի ժամանակ: Բայց եւ այնպէս, մինչեւ Դաշնակցութեան դատի վերջը, նա մնաց մեր կուսակցութեան շարքերում:

Այդ դատից յետոյ — չեմ յիշում Կովկասեան Ռայոնական Ժողովի թէ «Մեծ Բաղաքի» Կենտրոնական Կոմիտէի որոշումով — Թումանեանը, մի քանի ուրիշ ընկերների հետ միասին, հեռացեց Դաշնակցութիւնից: Պատճառն այն էր, որ նա, դատաւարութեան ժամանակ, ուրացել էր իր դաշնակցական լինելը: Այն ժամանակ, բոլշեւիզմի բերած բարոյական ըմբռնումները դեռ եւս չէին աղտոտել մարդկանց հոգիները, եւ կուսակցական ինքնութիւնը չխոստովանելը ծանր յանցանք էր համարւում յեղափոխականների աչքում...

Սակայն, Դաշնակցութիւնից հեռացելուց յետոյ եւս Թումանեանը իր բոլոր համակրանքներով մնաց Դաշնակցութեան եւ դաշնակցականների հետ: Նա օրն ի բուն մեզ հետ էր եւ ազգային-քաղաքական բնաւորութեամբ որեւէ հարց ծագելու դէպքում անմիջապէս մեր խորհրդին եւ աջակցութեանն էր դիմում:

Ուրիշ կերպ լինել չէր կարող: Որովհետեւ Թումանեանի հայրենասիրութեամբ պայմանաւորւած ազգային մտահոգութիւնները — թիւրքահայ դատ, հայկական ինքնապաշտպանութիւն, ազգային մշակութային արժէքների սատարում եւն — միմիայն Դաշնակցութեան մէջ եւ դաշնակցականների կողմից կարող էին կենդանի արձագանք գտնել:

*) Խռովութիւն, ըմբոստութիւն:

Թումանեանի մահանից յետոյ, հայ կոմունիստները ճգնում են սեփականացնել, իրենցը դարձնել ամենայն հայոց բանաստեղծին, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ նրանք, ակներեւ աճաբարութեամբ, իրենց հաշին են դրում Հայաստանի Հանրապետութեան եւ մինչեւ իսկ ցարական իշխանութեան շրջանից մնացած մշակութային հաստատութիւններն ու արժէքները: Նրանք ուրանալ չեն կարող, ի հարկէ, որ Թումանեանը ապրել եւ ստեղծագործել է Դաշնակցութեան շունչով, բայց լեզենդներ են տարածում, թէ նա, Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, իր համակրանքներով կապել է բոլշեւիկեան իշխանութեանը:

Այս լեզենդները հիմնաւորւում են երեք հանգամանքով:—

Առաջին՝ որ Թումանեանը Հօկի գործով արտասահման դալուց յետոյ՝ նորից վերադարձաւ Հայաստան, մինչդեռ նա կարող էր մնալ արտասահմանում՝ տարագիր դաշնակցականների հետ:

Երկրորդ՝ որ նա, «Սալից վատքարը» վերնագիրը կրող մի յօդածով խարանել է Վոլգայի սովի առթիւ չարախնդութիւն ցոյց տուող հակայեղափոխականներին, եւ

Երրորդ՝ որ նա իր յայտնի «Բաց նամակ»ով բողոքել է «Դաշնակցութեան փետրւարեան աւանտիւրայի» դէմ:

Այս պատճառարանութիւններից ոչ մէկը տարրական քննութեան իսկ չի կարող դիմանալ:—

Որ Թումանեանը, Հօկի առաքելութիւնն արտասահմանում՝ վերջացնելուց յետոյ, վերադարձաւ Հայաստան՝ դա փաստ է ի հարկէ: Բայց ինչո՞ւ չպէտք է վերադառնար, երբ այնտեղ որեւէ հալածանք չկար իր դէմ: Չէ՞ որ ամենակատաղի եւ ամենահակաբոլշեւիկ դաշնակցականն էլ մտքից չէր անցնի արտասահման գալ կամ այստեղ մնալ, եթէ չլինէին այն տմարդի հալածանքներն ու բռնութիւնները, որոնց ենթակայ է ամէն մի դաշնակցական իր հայրենի երկրում:

Երկրորդ պատճառարանութեան մասին խօսելն իսկ աւելորդ է: Չգիտենք՝ ո՞վքեր են այն հրէշները, որոնք չարախնդում են, որ մի վատթար իշխանութեան երեսից ժողովուրդը սովահար է լինում: Դաշնակցականների մէջ դոնէ այդպիսի հրէշներ չկան: Նրանցից ամէն մէկը առանց վարանումի կը ստորագրէր նմանօրինակ անմարդկային արարքների դէմ ուղղած որեւէ դրութեան տակ՝ բնաւ չմտահոգւելով, որ անխելք կամ նենգ մարդիկ դրա մէջ բոլշեւիկեան համակրութիւններ կարող են տեսնել:

Գալով «Փետրւարեան աւանտիւրայի» դէմ գրած «Բաց նամակին»՝ հայ բոլշեւիկները մեղմից չատ լաւ գիտեն, որ այդ նա-

մակը թիւրիմացութեան արդիւնք է: Թումանեանը դրել է այդ նամակը թիֆլիսից, հաւատալով բուլղերիկների ստերին, թէ Հայաստանի ապստամբութիւնը մի քանի արկածախնդիր դաշնակցականների գործն է: Սակայն, նոյն բուլղերիկները յորդորով գալով Երևան եւ տեղեկանալով իրականութեանը՝ ահա թէ ինչ է հեռագրում նա այդ ապստամբութեան մասին անդրկովկասեան աշխարհային ժամանակայ սատրապ Օրջնիկիձէին:

«24 մարտ 1921, Երեւան

Թիֆլիս, Օրջոնիկիձէին

Հինգերորդ օրն է ես Երեւանում եմ: Ծանօթանալով գործերի դուրսեան՝ բոլորովին համոզուեցի, որ մեզ մօտ՝ Թիֆլիսում կազմած համագումը Հայաստանի դէպքերի մասին չի համապատասխանում իրականութեան: Շարժումը սկսել է գիւղացիութեան մէջ, գանազան շրջաններում, տարածել է միմէյե Երեւան եւ իր յետեւից քաշել է մտաւորականութիւնը: Ստեղծել է հետեւեալ դուրսիւնը. գէնքը ձեռքերին միմեանց դէմ են դուրս եկել մի կողմից Հայաստանի բանւորներն ու աշխատաւոր գիւղացիները, միւս կողմից՝ կոմունիստների զինած խմբերը. եւ հոսում է արիւնը առանց ռելէ հիմքի քշմամբեան եւ փոխադարձ բնաջնջման համար: Ռազմաճակատում ընկեր կոմունիստները որոշ կերպով ասում էին, որ ամբողջ յեղափոխութեան ընթացքին կարմիր Բանակն աւելի՛ անմիտ կռիւ չէ վարել: Այդ պատճառով ջերմօրէն խնդրում եմ ձեր հեղինակաւոր միջամտութիւնը, որպէսզի շուտափոյթ կերպով վերջ տրւի ոչ ոքի համար պէտք չեղած այս արիւնհեղութեան: Անհրաժեշտ եմ համարում աւելացնել, որ յեղաշրջումից յետոյ ձերբակալած կոմունիստներից եւ ոչ մէկը եւ ոչ մի ռազմագերի այստեղ գնդակահարւած չէ: Նման հազորագրութիւն անում եմ եւ ռազմաճակատում գտնուող ընկեր կոմունիստներին: Նքէ պահանջւեն լրացուցիչ տեղեկութիւններ, խնդրում եմ կանչել ինձ ռադիոյի մօտ:

Յովհաննէս Թումանեան»

1921/ին Պոլսում ես առիթ ունեցայ խօսելու Թումանեանի հետ Փետրարեան ապստամբութեան մասին, եւ նա ոչ միայն հաստատեց վերոյիշեալ հեռագիրը*), այլ եւ աւելացրեց. —

*) Այս հեռագիրը՝ թարգմանած ուղեւորէն Յ. Քաջազնունու ձեռքով եւ ստորագրւած Յ. Թումանեանի ձեռքով, դանում է ընդ Ս. Վրացեանի մօտ:

— Օրջոնիկիձէն Երեւանում տեղեկանալով ապստամբութեան մանրամասնութիւններին, ասաց ինձ. «Զարմանալի ոչինչ չկայ, որ հայ ժողովուրդը գէնք է բարձրացրել խորհրդային իշխանութեան դէմ, որովհետեւ այդ իշխանութեան ղեկն իրենց ձեռքն առած հայ բոլշեւիկները մարդիկ չէին, այլ վայրենի դադաններ»...

Թէ որքան էր դարչում թումանեանը բոլշեւիկների արիւն-
ռուշտ դործերից, այդ մասին դադափար կարող է տալ եւ հետեւեալ դէպքը: —

1920ի օգոստոսին, Ռուսաստանի խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ ղինադադար կնքելու համար, Թիֆլիս էի եկել: Այդ առթիւ, բժ. Սաղեանի հետ միասին գնացինք այցելութեան թումանեանին, որ գտնուում էր Կոջոր ամառանոցում: Մեր հանդիպումը, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, շատ սըրտազին էր եւ շատ ուրախ: Բայց երբ խօսակցութեան ընթացքին թումանեանը տեղեկացաւ, որ բոլշեւիկները Զանգեզուրում դադանաբար սպանել են Վահան Սորէնուն՝ նա, մոռյլած ինչպէս գիշեր, բացադանչեց.

— Սրիկանե՛ր... Եթէ իրենց սկզբունքների մէջ մի կաթիլ սրբութիւն կար, էդ էլ աղտոտեցին էնպիսի ոճիրներով, որ մարդ միայն զգանք կարող է զգալ բոլշեւիկ խօսքը լսելիս...

Ահա այս մարդուն են ուզում հայ բոլշեւիկները իւրացնել, իրենց գործերին համախոհ դարձնել...

Ի հարկէ, համակերպելով անհրաժեշտութեանը՝ թումանեանը, շատ ուրիշների պէս, ենթարկւել է խորհրդային իշխանութեանը, բայց թէ ի՛նչ սրտով — այդ կարելի է տեսնել Պ. Մակինցեանի հետեւեալ տողերից.

«Բոլշեւիկների Թիֆլիս մտնելու առաջին օրերին, նորեկներին ի պատիւ տեղի է ունենում բանկէտ: Թումանեանին ընտրում են թամադա:

— Զօռեցին: Շատ չեմ ու չում արի, տակիցը չկարողացայ դուրս պրծնեմ: Վերցրի առաջին բաժակն ու ասի՝ ձեր կենացը, բայց վրան մի առակ պիտի պատմեմ: Լինում է չի լինում մի թագաւոր: Շատ վատն է լինում: Ժողովուրդն սկսում է աղօթել, որ աստուած դրա հոգին առնի: Թագաւորը վեր է ընկնում-մեռնում: Թախտի վրա սրա ժառանգն է նստում, հօրից առաւել չար ու դաժան: Ժողովուրդը դարձեալ սկսում է աղօթել, որ աստուած

սրանից էլ աղատի: Սա՞ն էլ է վեր ընկնում—մեռնում: Գահ է բարձրանում սրա ժառանգը եւ չարութեամբ ու խրատութեամբ գերազանցում հօրը, էլ ուր մնաց թէ պապին: Ժողովուրդն այստեղ խելքի է գալիս եւ աղօթում, որ աստուած սրան երկար կեանք տայ, խորհելով, որ սրանից յետոյ եկողը — սրանցից «բէշբէթար» պիտի լինի»...*)

Բանկետին ներկայ եղած բոլջեւիկներն, անկասկած, բթամտօրէն կոնծում են թումանեանի առաջարկած «կենաց բաժակը»: Բայց ընթերցողի համար պարզ է, թէ մեր բանաստեղծը ի՞նչ թոյն էր դրել այդ բաժակի մէջ: Իր շինական առակով, նա բացայայտօրէն յայտարարում է, որ թէեւ բոլջեւիկեան իշխանութիւնը աւելի՛ ստոր է քան նախորդները, բայց ինքը ստիպւած է համակերպել նրան, իբրեւ անհրաժեշտ չարիքի, որովհետեւ երկիւղ ունի, թէ նոր քաղաքացիական կռիւները կարող են նոր պատուհաններ բերել ժողովրդի գլխին: Այստեղ եւս թումանեանը ամբողջովին կանգնած է մնում դաշնակցականների տեսակէտի վրա, որոնք թէ՛ մինչեւ փետրւարեան Ապստամբութիւնը եւ թէ նրանից յետոյ, ամէն ջանք դործ են դրել, որ Հայաստանը — թէկուզ եւ բոլջեւիկեան լուծը թօթափելու համար — նոր քաղաքացիական կռիւների թատերաբեմ չդառնայ:

Դրա համար էլ, միանգամայն իրաւացի է բոլջեւիկեան քննադատ Պօղոս Մակինցեանը, որ, ճիշտ է, տհաճութեամբ եւ վարանումներով, բայց եւ այնպէս, վերջ ի վերջոյ, մէկդի է նետում թումանեանին «բոլջեւիկացնելու» կամ «խորհրդայնացնելու» ամուլ ճիգերը՝ ասելով.

«Թումանեանը դուրս է գալիս Դաշնակցութիւնի բայց իր ողջ աշխարհայեցողութեամբ, իր ազգային մտայնութեամբ եւ ներքին զգացողութեամբ մնում է դաշնակցական ընդմիշտ»:*)

Յ. Թումանեանի նկարագրի միւս կարեւոր գծերի մասին կը խօսենք յաջորդ անգամ:

Փարիզ